

Ks. Paweł Maciaszek
ORCID: 0000-0003-2713-4968
Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie

Kultura wykluczenia i zapobieganie jej przez edukację i wychowanie w świetle nauczania papieża Franciszka

The Culture of Exclusion and Its Prevention through Education and Upbringing in Pope Francis' Teaching

ABSTRACT

This text presents Pope Francis' teaching on the culture of exclusion, which in the modern world is not only becoming increasingly visible but also covers many areas of human activity. In his view, the way to counter attitudes of judgment and rejection is through education and upbringing that promote a culture of solidarity and care. He envisions future educational programs through the lens of a culture of mercy, which he sees as necessary for a dignified life. In this way, a kind of re-education of all humanity—one that the world urgently needs—should take place.

In discussing the social problem of the culture of exclusion and its prevention through education and upbringing, a qualitative method will be used to describe these issues in light of available studies. The teaching of Pope Francis, which constitutes the source material for this analysis, will be examined. Both hermeneutical and pragmatic interpretations of his texts will provide a more precise understanding of the Pope's call to educate for an attitude of openness toward

KEYWORDS

pope Francis, exclusion, education, upbringing, culture

SŁOWA KLUCZOWE

papież Franciszek, wykluczenie, edukacja, wychowanie, kultura

SPI Vol. 28, 2025/1
e-ISSN 2450-5366

DOI: 10.12775/SPI.2025.1.007
Nadesłano: 16.10.2024
Zaakceptowano: 03.02.2025

every human being. Encouraging resistance to the culture of rejection and the promotion of a culture of mercy, the Pope argues that the full development of both individuals and society depends on this effort. He warns of the threats to this process and emphasizes that only young people who are convinced of the need to build interpersonal solidarity will be able to change the reality around them in the future. Through their choices and decisions, they will pass on to the world the values they have acquired.

ABSTRAKT

W tekście przedstawione zostało nauczanie papieża Franciszka na temat kultury wykluczenia, która we współczesnym świecie staje się nie tylko coraz wyraźniej dostrzegalna, lecz także obejmuje wielkie obszary ludzkiego działania. Jego zdaniem, sposobem przeciwdziałania postawom oceniania i odrzucania człowieka jest kształcenie i wychowanie do kultury solidarności i troskliwości. Na przyszłe programy edukacyjne papież spogląda przez pryzmat koniecznej do godnego życia kultury miłosierdzia. W ten sposób powinna dokonać się potrzebna światu swego rodzaju reedukacja całej ludzkości.

W prezentacji społecznego problemu tworzenia kultury wykluczenia, zapobieganiu jej przez edukację i wychowanie, wykorzystana zostanie metoda jakościowa opisu tych zagadnień w świetle dostępnych opracowań. Poddane analizie będzie nauczanie Franciszka, które stanowi materiał źródłowy niniejszej prezentacji. Zarówno hermeneutyczna, jak i pragmatyczna interpretacja tekstów pozwoli na dokładniejsze poznanie kierowanego do świata papieskiego wołania o wychowanie do postawy otwartości względem każdego człowieka. Zachęcając do walki z kulturą odrzucenia i do wdrażania kultury miłosierdzia, papież wskazuje, w jaki sposób dokonuje się pełny rozwój człowieka i społeczeństwa oraz co zagraża temu procesowi. Tylko ludzie młodzi – tłumaczący papież – przekonani do budowania międzyludzkiej solidarności, będą mogli w przyszłości zmieniać otaczającą ich rzeczywistość. Poprzez swoje wybory i decyzje będą przekazywać światu nabyte wartości.

Wprowadzenie

Kultura to jeden z wielu tematów podejmowanych przez przedstawicieli różnych dziedzin nauki, którzy stworzyli szereg definicji tego terminu. Najczęściej rozumiana jest jako całościowy kształt duchowego

i materialnego dorobku społeczeństwa. W określaniu jej akcentowany jest fakt, że kultura sama w sobie „nie jest celem, lecz środkiem – celem jest człowiek” (Majka 1989: 353; por. Bartnik 1989: 363). On sam – jak stwierdził Karol Wojtyła – jest w pewnym sensie „najwyższym dziełem kultury, nie żadne z jego dzieł i wytworów” (Wojtyła 1979: 458; Marlewski 1986: 41); człowiek nieustannie podlega jej oddziaływaniu. „Kultura w swej istocie jest to tworzenie się osoby ludzkiej, indywidualnej i zbiorowej, jako centrum świata. [...] Nie ogranicza się tylko do jakiegoś wąskiego działu działalności czy wytwórczości, lecz obejmuje wszelkie możliwe odniesienia człowieka: do siebie samego jako osoby, do drugiego człowieka, do społeczeństwa, do świata przyrody i do wszelkiej rzeczywistości, łącznie z Bogiem” (Bartnik 1989: 363). Kultura jest ściśle powiązana z edukacją i wychowaniem, to właśnie do niej wychowuje się przyszłe pokolenia.

Przedstawione powyżej treści można odnaleźć również w nauczaniu papieża Franciszka. Do współcześnie żyjących społeczeństw kieruje on słowa, w których temat kultury jest często przedstawiany jako ważny dla wzrostu i pełnego rozwoju człowieka. Powinien zatem stanowić istotny element edukacji i wychowania, dzięki którym dokonuje się proces kształtowania istoty ludzkiej. Stojący na czele Kościoła katolickiego hierarcha, będący autorytetem nie tylko dla katolików, mówiąc wyjątkowo często o kulturze, skupia uwagę świata na obecnej w nim kulturze wykluczenia, czyli zbiorze postaw i decyzji, w myśl których „przesądza się o człowieku i wyklucza go” (Franciszek 2014b: 41). Kultura ta, stając się w świecie coraz bardziej dostrzegana, obejmuje szerokie przestrzenie ludzkiego działania. Takie wysiłki papież nie tylko ocenia negatywnie, lecz także apeluje o ich powstrzymanie. Wskazuje jednocześnie – przemawiając do członków Kongregacji ds. Edukacji Katolickiej – że jednym ze sposobów zapobiegania wykluczeniu jest wychowanie do otwartości. Otwartość bowiem jest przeciwieństwem postawy odrzucania braterstwa, które obecnie jawi się jako konstytutywny element ludzkości (Franciszek 2020b: 9–10).

Celem niniejszego opracowania jest ukazanie potrzeby włączenia przesłania Franciszka do procesu kształcenia i wychowania. W jego nauczaniu bowiem wskazywane są sposoby przeciwdziałania kulturze wykluczenia. Papieski głos stanowi „wezwanie do swego rodzaju reedukacji całej ludzkości. Dla Franciszka cały świat [...]

jest jedną wielką szkołą, wymagającą ponownej edukacji, gdyż ludzkość doświadcza nie tylko «epoki zmian, ale zmiany epoki», w której «zmiany nie są już linearne, lecz epokowe» (Kozubek 2020: 26). W tym opracowaniu przedstawiona zostanie kultura wykluczenia, obejmująca swym zasięgiem liczne grupy społeczne, będąca skutkiem odrzucenia kultury miłosierdzia, kultury solidarności i kultury troskliwości. Przez pryzmat kultury miłosierdzia ukazane zostanie również spojrzenie papieża Franciszka na przyszłe programy edukacyjne, które są wielkim wyzwaniem dla światowej pedagogiki.

W prezentacji społecznego problemu, jakim jest kultura wykluczenia i jej zapobieganie przez edukację i wychowanie, wykorzystana zostanie metoda jakościowa opisu zagadnienia w świetle dostępnych opracowań. Poddane analizie będzie nauczanie papieża Franciszka, które stanowi materiał źródłowy niniejszej prezentacji. Zarówno hermeneutyczna, jak i pragmatyczna interpretacja tekstów pozwoli na dokładniejsze poznanie kierowanego do świata papieskiego przesłania.

Grupy społeczne doświadczające odrzucenia

Przedstawiając obraz życia społeczeństwa, a szczególnie grup społecznych uznawanych za wykluczone, papież uważa, że to człowiek dał początek kulturze wykluczenia, którą zamiennie nazywa też kulturą odrzucenia. Dodaje, że we współczesnym świecie nawet się ją promuje. Nie jest to tylko obserwowana praktyka wyzyskiwania i uciskania, ale wykorzenianie ze społeczeństwa. Człowiek znajduje się wówczas nie tylko na jego peryferiach czy w najniższych warstwach społecznych, ale jest poza nim. Zdaniem papieża, wykluczeni „nie są «wyzyskiwani», ale są odrzuceni, są «niepotrzebnymi resztkami»” (Franciszek 2013a: 53)¹.

Ważnym i zarazem najtragiczniejszym skutkiem kultury wykluczenia jest to, że jej ofiary – choć mimowolne – doświadczają kompleksu niższości; charakteryzuje je nieustanne poczucie wstydu, przyjmują postawę wycofania, noszą stygmat bycia kimś gorszym, nie podejmują walki o własną podmiotowość, nie są zdolne upominać

1 W dokumentach papieskich, encyklikach i adhortacjach, podawana będzie numeracja tekstu.

się o swoje prawa. Bycie w grupie odsuniętej przez społeczeństwo często powoduje bezsilność i bezczynność (Witkowski 2005: 19–22). Życiu ludzi wykluczonych towarzyszą naciski i przejawy przemocy ze strony osób i grup uznawanych oraz cenionych w nowoczesnym społeczeństwie, co powoduje, że ludzie ci w ostateczności sami rezygnują z angażowania się w życie społeczne (Dyczewski 2005: 29).

Opisując obraz świata XXI wieku, papież wskazuje wyraźnie, jakby przez szkło powiększające, konkretne osoby, które są ofiarami kultury wykluczenia i wołają o pomoc w swoim cierpieniu. Nieustannie przypomina o migrantach i uchodźcach, kobietach i niewolnikach, dzieciach i starcach, chorych i niepełnosprawnych, ubogich i ludziach żyjących w środowisku zanieczyszczonym odpadami. Franciszek, podobnie jak Jan Paweł II (1996: 82) w adhortacji o życiu konsekrowanym, nazywa ludzi potrzebujących „ostatnimi” – są nimi „oszukani i zostawieni na pewną śmierć na pustyni; są to ostatni, torturowani, wykorzystywani i gwałceni w obozach detencyjnych; ostatni, którzy narażają życie w falach bezlitosnego morza; ostatni, przebywający w obozach zbyt długo, by mówić o pobycie czasowym” (Franciszek 2019b: 25).

Dla przedstawianego obrazu społeczeństwa ważne jest zatem twierdzenie, że wszędzie tam, gdzie zanika świadomość, że zarówno bogactwo, jak i przydatność nie są miarą wartości człowieka, gdzie posiadanie i pieniądz wyznaczają miejsce w społeczeństwie, tam można nieodwołalnie wykluczyć człowieka, odmawiając mu przyjęcia do społeczności czy pozbawić go prawa do życia. W społeczeństwie, w którym promuje się kulturę odrzucenia, nie ma miejsca dla „dziecka, starca, niepełnosprawnego, alkoholika, dla każdego, kto nie przynosi bezpośrednich zysków. Taka kultura zawsze prowadzi do nowych form barbarzyństwa” (Rabiej 2017: 68–69).

Migranci i uchodźcy

W swoim nauczaniu papież często posługuje się obrazami biblijnymi. Również mówiąc o migrantach i uchodźcach odsyła swoich słuchaczy do wydarzeń z życia Świętej Rodziny (por. Mt 2,13–15.19–23), która uciekając do Egiptu doświadczyła losu wysiedleńców i uchodźców, naznaczonego strachem, niepewnością, trudnościami. W obecnych czasach miliony rodzin znajdują się w podobnej sytuacji.

Uciekają przed głodem, wojną i innymi poważnymi zagrożeniami, szukając bezpieczeństwa i godnego życia dla swoich rodzin. Za tym wszystkim kryje się wiele „rozdartych istnień ludzkich” (Franciszek 2020c: 37). Znaczna część uciekających to ludzie pociągnięci kulturą zachodnią z ekranów telewizora, z nierealistycznymi oczekiwaniami, które narażają ich na poważne rozczarowania. Ich słabość jest często wykorzystywana przez handlarzy ludźmi, kartele narkotykowe czy handlarzy bronią.

Migranci są poddawani ogromnym cierpieniom, którym towarzyszy wyzysk psychologiczny i fizyczny, przemoc, traktowanie ich jak przedmioty, którymi można handlować; są oddzielani od środowiska, z którego pochodzą, i często doświadczają wykorzenienia kulturowego oraz religijnego. Są też tacy, którzy uciekają przed skutkami degradacji środowiska naturalnego, w którym żyli, a które im odebrano. Ponadto w wyniku złych działań ekonomicznych i kolonizatorskich niszczy się również piękne zakątki ziemi, wykrada się tereny zielone i rzeki, co powoduje przymusową migrację mieszkańców na peryferia wielkich miast. niesprawiedliwe działania krajowych czy międzynarodowych korporacji, nastawione na zysk, niszczą naturalne zasoby, przynosząc nowe zniewolenia (Franciszek 2020d: 9–10).

Kobiety

We współczesnym społeczeństwie papież Franciszek dostrzega także problem dyskryminacji kobiet. Mówi o organizacjach społecznych na świecie, które nadal są dalekie od uznania, że kobiety mają tę samą godność i takie same prawa jak mężczyźni. Pokazuje, że w dzisiejszym świecie wciąż są kultury, kraje i miasta, gdzie kobiety nadal są „przedmiotami”, nie mogą robić wielu rzeczy, a ich ciała i twarze wykorzystuje się do sprzedaży towarów. One same, często obnażone, wykorzystywane są w reklamach jako obiekt pożądania. To zło widoczne jest w programach telewizyjnych, w czasopismach czy na przydrożnych reklamach. Papież dzieli się swoim doświadczeniem z podróży do Iraku, podczas której przedstawiono mu wprowadzony przez fundamentalistów z tzw. Państwa Islamskiego cennik za sprzedawane na targu chrześcijanki i jazydki (Franciszek 2021b). Papież zaznacza też, że istnieje pewnego rodzaju sposób znęcania się nad kobietami. Często dzieje się tak, że dla otrzymania pracy w urzędach

czy przedsiębiorstwach kobiety muszą się sprzedawać niczym przedmiot jednorazowego użytku. Stają się one wówczas materiałem do wyrzucenia – poniża się je, wykorzystuje i odrzuca – tylko dlatego, że są kobietami (Franciszek 2018a). Takie podejście do niewiast odbiera im należną godność, sprawia, że nie są traktowane jako osoby. W swoim nauczaniu Franciszek nieustannie zabiega o prawa kobiet. Stosowaną wobec nich przemoc – psychologiczną, słowną, fizyczną, seksualną – nazywa „nikczemnością i upadkiem” ludzkości (PAP 2021).

Niewolnicy

Na obraz dzisiejszego świata składa się również zjawisko niewolnictwa, które polega na traktowaniu człowieka jako przedmiotu – pozbawianiu go wolności. Papież dostrzegając ten problem wskazuje na nieustannie podejmowane przez organizacje międzynarodowe próby zaprzestania wykorzystywania ludzi jako niewolników. Niestety, przyjęte strategie działania wciąż okazują się nieskuteczne. Nadal miliony osób, dzieci, mężczyzn i kobiet w każdym wieku, są pozbawiane wolności i zmuszane do życia w warunkach zbliżonych do niewolnictwa. W szeroko pojętej kulturze ludzkiej człowiek jest celem, w kulturze odrzucenia niewolnik traktowany jest jako środek, staje się towarem i czyjąś własnością (Franciszek 2020c: 24). Jest zmuszany do niewolnictwa podstępem czy nawet przymusem fizycznym lub psychicznym. Przerazającym zjawiskiem jest porywanie ludzi w celu zmuszania ich do pracy przymusowej, prostytucji czy też handel ich organami.

Przedstawiając rzeczony problem, papież wskazuje na niekontrolowaną praktykę wyzyskiwania człowieka przez człowieka. Ma na myśli kobiety i mężczyzn, dzieci i młodzież – pracowników zniewalanych do pracy zarówno formalnie, jak i nieformalnie. Dotyczy to zajęć domowych, uprawiania roli, pracy w przemyśle ciężkim i lekkim. Istnieją także kraje, w których prawo pracy nie jest zgodne z minimalnymi normami i standardami międzynarodowymi. Są również takie miejsca, gdzie istniejące prawo, chroniące pracownika, jest łamane (Franciszek 2014a: 6). Papież wspomina też o formie niewolnictwa, jaką jest zmuszanie ludzi do pracy w niedzielę (pch24.pl/KAI). Następnie widzi potrzebę nieustannego pogłębiania świadomości, że to „nowe zło” usiłuje się ukryć w zglobalizowanym świecie, ponieważ

jest skandaliczne i uwikłane politycznie. „Nikt nie chce przyznać, że w jego mieście, nawet w jego dzielnicy, w jego regionie czy narodzie istnieją nowe formy niewolnictwa, tymczasem wiemy, że ta plaga dotyczy niemal wszystkich krajów” (Franciszek 2015b). Niestety często jest tak, że niewolnictwo jest kryte i wspierane przez te same służby, które powinny chronić obywateli przed przestępczością.

Ludzie żyjący w środowisku zanieczyszczonym odpadami

W dokumencie poświęconym trosce o świat Franciszek zwraca uwagę na jeszcze inny rodzaj odrzucenia człowieka. Mówi o niszczeniu środowiska i gromadzeniu odpadów, które bezpośrednio wpływają na ludzkie życie. Zanieczyszczone powietrze powoduje liczne choroby i przedwczesne zgony. Ludzie chorują nie tylko z powodu wdychania spalin pochodzących z paliw używanych do celów kuchennych lub ogrzewania, lecz także z powodu zanieczyszczeń wywołanych transportem i spalinami przemysłowymi, przez magazynowanie substancji powodujących zakwaszenie gleby i wody, przez stosowanie w rolnictwie środków chemicznych – nawozów, środków owadobójczych, grzybobójczych i pestycydów (Franciszek 2015a: 20).

Kolejnym problemem są zanieczyszczenia spowodowane przez gromadzone odpady, w tym także te niebezpieczne. „Co roku wytwarzane są setki milionów ton śmieci, z których wiele nie ulega biodegradacji: odpady domowe i komercyjne, odpady rozbiórkowe, medyczne, odpady elektroniczne i przemysłowe, odpady bardzo toksyczne i radioaktywne” (Franciszek 2015a: 21). Poważnym problemem jest również zła jakość wody dostępnej dla ubogich, co powoduje ich choroby i nawet śmierć wielu z nich. Na skutek takich chorób, jak czerwonka i cholera, umierają szczególnie niemowlęta. Podobne skutki wywołują stosowane przez mieszkańców w wielu częściach świata ścieki fabryczne i środki chemiczne, które spływają do rzek, jezior i mórz (Franciszek 2015a: 28–29). Chociaż negatywny wpływ tych zanieczyszczeń na zdrowie ludzi jest niepodważalny, to zapobieganie im podejmowane jest dopiero wtedy, kiedy pojawiają się ofiary śmiertelne czy też liczne zachorowania.

Warto też przywołać treści papieskiego nauczania tłumaczące związek kultury odrzucenia z zanieczyszczeniem środowiska. Współcześnie żyjący ludzie stracili wrażliwość na niemarnowanie

i wyrzucanie żywności. Niszczą ją, nie zważając na to, jak wielu mieszkańców świata cierpi przez głód i niedożywienie. Taka praktyka jest niedopuszczalna. Franciszek określa tych ludzi jako skażonych przez kulturę odrzucenia (Franciszek 2013c: 48–49; Nęcek 2016: 108).

Ubodzy

W nauczaniu papieża Franciszka widoczna jest także jego troska o ubogich. Współczesnemu światu zarzuca, że pomaga biednym tylko pozornie – w praktyce pozostawieni są samym sobie. W jednej z homilii wyraźnie opisuje nie do końca właściwą sytuację dotyczącą zbiórek pieniędzy dla ubogich. Pozyskiwane przez organizacje dobroczynne fundusze co najwyżej w połowie są przeznaczane dla potrzebujących, pozostała część trafia do pracowników instytucji charytatywnych jako ich wynagrodzenie (Franciszek 2020f: 40). Kolejnym niewłaściwym podejściem do ubogich jest uleganie kulturze obojętności, czyli przyjmowanie postawy niedostrzegania takich osób. Często zdarza się, że wpisywani są oni w krajobraz miasta jak „posągi” i traktowani jak „rzecz normalna”, która nie wymaga podjęcia działania. Papież przypomina o wypływającej z Ewangelii powinności dotyczącej otwarcia się na biednych, a wręcz szukania ich, ponieważ jest ich wielu i często są w ukryciu. Nie ujawniają się, ponieważ odczuwają wstyd, doświadczają obojętności i odrzucenia.

Z papieskiego nauczania wypływa zachęta, aby czerpać radość i szczęście z bycia wrażliwym na ludzką biedę i reagowania na nią współczuciem, miłosierdziem i czułością. Franciszek uważa, że taka postawa sprawia, iż serce człowieka szlachetnieje (Franciszek 2023a: 40). Motywacją do zanegowania kultury odrzucenia jest świadomość tego, że ludzie są dla siebie braćmi i siostrami: „Biedni to nie są numery, dzięki którym możemy pochwalić się działaniami i projektami”. Ich bowiem łatwo zamknąć w statystykach i liczbach. Tymczasem są oni ludźmi, którzy mają „twarze, historie, serca i dusze” (Franciszek 2023c: 9; por. Franciszek 2019c: 9–12). Czekają na uśmiech i przyjacielską rozmowę – gesty przywracające nadzieję.

Obecna we współczesnym świecie kultura wykluczenia przejawia się także w niewłaściwym traktowaniu dzieci nienarodzonych i starców. W krajobrazie społeczeństwa Franciszek dostrzega praktykę odrzucania poczętego życia, pozostawiania starszych w bolesnej samotności i szukania rozwiązań problemów w eutanazji. Jego zdaniem częstą przyczyną aborcji jest lęk, który świadczy o tym, że dopuszczający się jej potrzebują bliskości i solidarności. Jednak zamiast wsparcia nierzadko otrzymują pomoc w przerwaniu ciąży. To nie jest wyjście z trudnej sytuacji. Papież wskazuje, że rozwiązaniem problemu nie jest odrzucenie, ale przyjęcie daru życia. Nawet chore dziecko trzeba kochać i otoczyć troską. Przykładem takiej postawy są lekarze, którzy znajdując się w łonie matki dziecka nie traktują jedynie jako pacjenta (i stawiają diagnozę), ale także jako osobę, o której życie trzeba walczyć, lecząc ją (Bronk 2019). Kolejnym powodem nieposzanowania życia jest dostrzeganie większej wartości w bogactwie materialnym, posiadaniu władzy czy robieniu kariery (Franciszek 2018b; Franciszek 2020e: 21–22).

Podobnie bywa z ludźmi starszymi, których papież nazywa ofiarami kultury odrzucenia. Potrzebują oni pomocy w postaci niezbędnej opieki i obecności najbliższych. Nigdy nie powinni w samotności przeżywać starości i ostatnich chwil życia. Franciszek zwraca uwagę na dwa aspekty obecności starszych w społeczeństwie: pierwszym z nich jest budowanie i ubogacanie rodziny oraz przekazywanie swojego doświadczenia i życiowej mądrości (zwłaszcza młodym); drugi stanowi proces ich wychodzenia z choroby samotności, który dokonuje się przez otaczanie bliskością i duchowe wsparcie. Doprowadzanie do takich sytuacji sprawia, że przestają oni być „ukrytymi wygnañcami” i ciężarem „niewygodnej obecności”, nie dopuszczają do „demograficznej zimy” i, przechowując ukryte w tradycji wartości, przyczyniają się do lepszej przyszłości świata (Franciszek 2019a: 36–37; Zajączkowska 2019; KAI/Radio Watykańskie 2015; Franciszek 2020g).

Papież opowiada się przeciwko kulturze wykluczenia podejmując także problem eutanazji. Mówi, że prawem człowieka jest życie, a nie śmierć (Vatican News 2022). Śmierć należy godnie przyjąć i nie wolno jej nikomu zadawać. Z kolei „postępującą eutanazją”

nazywa taką, gdy z powodów ekonomicznych starsi nie otrzymują koniecznych dla nich lekarstw (Wysocka 2023). Naucza, że pozbawianie życia osoby nie jest wyborem wolności człowieka, lecz przejawem utylitarnej postawy do życia. Powyższe treści zawierają się w stwierdzeniu papieża, że „każde nieurodzone dziecko, skazane niesprawiedliwie na aborcję [...] i każdy człowiek w podeszłym wieku, choć chory bądź u kresu swoich dni, ma w sobie oblicze Chrystusa. Nie wolno ich wyrzucać” (IAR 2013).

Chorzy i niepełnosprawni

We współczesnym społeczeństwie papież Franciszek dostrzega również takich, których określa „ukrytymi uchodźcami”, traktowanymi jak „ciała obce”, wykluczonymi bez członkostwa i uczestnictwa, „niepełnymi obywatelami” (Franciszek 2020c: 98). Mówi tak o chorych i niepełnosprawnych. U słuchaczy papieskiego nauczania rodzi się pytanie, dlaczego używa takich określeń. W ten sposób uświadamia społeczeństwu spoczywającą na człowieku powinność nie tylko opieki nad chorymi, lecz także umożliwiania im aktywnego udziału w życiu wspólnoty. Papież używa takich określeń, ponieważ jest przekonany, że pomimo dokonującego się nieustannie postępu w dziedzinie medycyny „wciąż króluje kultura odrzucenia” (Zajączkowska 2019). Przeciwdziałanie jej mogłoby pomóc chorym i niepełnosprawnym poczuć się wyjątkowymi i niepowtarzalnymi, jednocześnie uwolnić ich od postrzegania siebie jako będących ciężarem i od, jak im się często wydaje, niechcianego angażowania się. Promowanie praw włączających niepełnosprawnych w życie społeczne staje się ważne we współczesnym świecie – jest zapobieganiem ich dyskryminacji. Franciszek przypomina prawdę, że nawet osoby wymagające stałej opieki przyczyniają się do rozwoju społeczeństwa przez swoją niepowtarzalną historię. Stąd też należy pokonywać promowaną kulturę wykluczania najsłabszych, która uniemożliwia im aktywne życie.

Papież namawia do pracy w służbie osób niepełnosprawnych, gdyż – jak zaznacza – ich zaakceptowanie w społeczeństwie unocznia poziom kultury narodu. Wygląda to niestety tak, że najsłabsi, którzy „nie są w stanie się bronić, nie mając siły intelektualnej i możliwości praktycznych, by domagać się uznania wartości własnego cierpienia, swoich praw i swojego życia” (sw/jo/je 2013), są odrzucani,

bo to jest najprostsze. Niestety, współczesne społeczeństwo jest skażone kulturą wykluczenia, będącą zaprzeczeniem kultury przyjęcia. Ofiarami jej „są właśnie osoby najsłabsze, najbardziej kruche; a to jest okrucieństwem” (Radio Watykańskie 2016).

Edukacyjny i wychowawczy wymiar kultury miłosierdzia

Przedstawione powyżej sytuacje codziennego życia wielu ludzi, w których doświadczają oni odrzucenia, rodzą pytania o możliwość skutecznego im zapobiegania. Odpowiedzi znajdują się w nauczaniu papieża Franciszka, który nie tylko odważnie opisuje rozpowszechnioną w świecie kulturę wykluczenia, lecz także wskazuje sposoby jej przezwyciężania. Są nimi zachowania określone mianem kultury miłosierdzia (kultury solidarności, kultury troskliwości), która stanowi przeciwdziałanie wszelkiemu odrzuceniu człowieka. Papieskie nauczanie przyczynia się do integralnego kształtowania ludzkiej osoby, dzięki któremu może ona wzrastać w człowieczeństwie. Rozwój ten opiera się na poznaniu (przekazywaniu wiedzy) i formacji (życiu według zasad moralnych). W podjętej przez Franciszka analizie obszarów wykluczenia obecne jest stwierdzenie, że podmiotem inkluzji społecznej powinien być każdy wykluczony. Uwagę odbiorców swojego nauczania konsekwentnie kieruje na obrzeża ludzkiej egzystencji. Zachęca nauczycieli, wychowawców i rodziców do kształtowania w sobie wyższego poziomu odczuwania i rozumienia sytuacji odrzuconych. W ten sposób będą oni mogli prowadzić swoich wychowanków do życia odznaczającego się gotowością udzielania pomocy. Codziennosc każdego młodego człowieka będzie wysiłkiem zmierzającym do niezamykania się w sobie i we własnych potrzebach, ale otwierania się na problemy drugiego człowieka (*Discorso del Santo Padre...* 2015). Kiedy ludzie poświęcają się dla innych, są gotowi do ofiarności, to nie tylko przekraczają samych siebie i realizują się, lecz także zdobywają poczucie głębokiego sensu życia i prawdziwego szczęścia (Nęcek 2021: 53).

Wspomniane postawy papież określa jako kulturę miłosierdzia, jednocześnie wzywając do wcielania ich w życie. W świadczeniu miłosierdzia bowiem dostrzega drogę inkluzji odrzuconych w społeczeństwo. Jest przekonany o tym, że miłosierdzie posiada istotne znaczenie w procesie wychowania – warunkuje właściwe zrozumienie godności drugiego człowieka i tłumaczy potrzebę obecności wykluczonych

w grupie społecznej (Kozubek 2020: 26). Mówiąc o jego roli w wychowaniu, warto wskazać na praktykowanie miłosierdzia w trzech obszarach: „jako zasadę wzajemnego współżycia międzyludzkiego, jako postawę osób sprawujących funkcję wychowawczą i jako postawę samych podmiotów wychowania” (Kornas-Biela 2017: 10).

W przekazywanej przez papieża nauce o człowieku szczególnie miejsce zajmuje ludzka godność. Jej poznanie i odczuwanie dokonuje się wtedy, kiedy nie pozwala się na to, aby ktokolwiek pozostawał na peryferiach życia i – przekraczając barierę własnego spokoju – okazuje się wrażliwość na ludzkie cierpienie. Doświadczają jej zarówno okazujący miłosierdzie, jak i sami obdarowani. Godnymi czują się ludzie, którymi ktoś się zaopiekował, poświęcił im swój czas i swoją uwagę (Franciszek 2020c: 63, 68). Nauczając papież wymienia tych, którzy często nie otrzymują należnego zrozumienia i pomocy: niepotrzebnych i zakłócających normalne życie starców, zaniedbane dzieci, kobiety zniechęcane do rodzenia i wychowania potomstwa, niechcianych emigrantów. W edukacji nie może zabraknąć spojrzenia, które pozwala dostrzec w tych grupach społecznych skarb i obietnicę przyszłości (Franciszek 2019a: 36–37). Przygotowując młodych do budowania nowego świata, w którym nie będzie odrzuconych, nie wolno pominąć nauki o godności każdego człowieka, której należy strzec.

W zrozumieniu zalecanej przez papieża edukacji przyszłych pokoleń w oparciu o kulturę miłosierdzia pomaga (i przekonuje do niej) proponowany nowy styl życia i wdrażanie właściwej polityki. Fundamentem tego stylu są solidarność i sprawiedliwość, a podstawą skutecznej polityki – służba ludziom. Wszystkie te wartości niosą z sobą uczciwy podział obowiązków, szczerą ocenę istniejących problemów, roztropne zarządzanie, gwarancję bezpieczeństwa, respektowanie praw i godności każdego człowieka, przyjazne stosunki międzynarodowe. W kulturze miłosierdzia, działając zawsze na rzecz człowieka, porzuca się prywatne interesy biznesowych bossów, obojętność, wygodnictwo, łamanie prawa (Franciszek 2018c).

Papież podkreśla również, że wychowując wolne od uprzedzeń i egoistycznych postaw pokolenia, nie można pominąć nauki o solidarności, mimo że słowo to jest często zapominane, przemilczane bądź niewygodne. Praca na rzecz świata coraz bardziej sprawiedliwego i solidarnego jest koniecznością. Jedyne taka praca niweluje niesprawiedliwości społeczne i tworzy go bardziej ludzkim.

Chodzi o to, aby w drugim człowieku nie dostrzegać tylko konkurenta, lecz brata czy siostrę. Miejsc na ziemi, gdzie ludzie mogą mieszkać razem i być szczęśliwymi, nie tworzy kultura egoizmu i indywidualizmu, ale kultura solidarności (Franciszek 2013b: 6). W przyjęciu postawy solidarności pomaga moralnie uporządkowana aktywność ludzka, czyli zawsze zmierzająca do wspólnego dobra. Z osiągnięcia takiego celu nikt nie może być zwolniony; każdy, kto go odrzuca, pracuje na rzecz kultury odrzucenia. Jednocześnie warto dopowiedzieć, że wypełnianie tego zadania nie jest łatwe, wymaga czujnego przeciwstawiania się popularnemu dziś wykluczeniu. Strzec solidarności – oznacza dla Franciszka mocną i trwałą wolę zaangażowania się dla dobra wszystkich i każdego, czyli wzięcie za nich odpowiedzialności (DoRzeczy.pl 2020).

Sprawdzianem przyswojenia treści o solidarności i umiejętności ich wykorzystania był czas pandemii, w którym unaoczniała się ogólnoludzka współzależność. Dla świata, który postrzegany jest jako globalna wioska, zależność ta odczytana powinna być jako wezwanie do przekształcania jej w solidarność. Ważne jest jednak, jak tłumaczy papież Franciszek, aby nie rozumieć jej jedynie jako sporadycznego wspierania jednych przez drugich, ale jako pomnażanie wspólnego dobra i kierowanie się zawsze sprawiedliwością. Do takiej postawy prowadzi wychowywanie ludzi z nową mentalnością, którzy zamiast dzielących murów budować będą łączące mosty – wspierać ludzki, solidarny rozwój (Ołdakowski 2020).

W podejmowanym przez Franciszka trudzie wychowywania młodzieży nie można pominąć przygotowywania jej do przezwyciężania tzw. zjawiska trybalizmu. Obecne w społeczeństwach narodowe podziały zastępować należy dążeniem do jedności. Budowanie solidarności międzyludzkiej, tłumaczy papież, dokonuje się przez „dzieło ucha” – cierpliwe wysłuchiwanie innych, „dzieło serca” – gotowość służby drugiemu człowiekowi i „dzieło ręki” – wzajemne wyciąganie dłoni (Olczyk 2023: 45). Młodzi bowiem są tymi, którzy – dostrzegając niszczenie marzeń o wspólnocie narodów przez „zastarzałe i wojownicze nacjonalizmy” – uczynią ze świata miejsce spotkania krajów i różnych rzeczywistości. Fundamentem tych spotkań powinno być wspólne wszystkim ludziom człowieczeństwo, a nie przeciwstawiające się sobie ideologie (Franciszek 2023b: 19).

Kolejnym zadaniem wychowawców jest kształtowanie u młodych postaw braterstwa, które papież rozumie jako przeciwstawienie się kulturze odrzucenia. Braterstwo decyduje o międzyludzkich relacjach we wszystkich obszarach ludzkiego życia; odnosi się to nie tylko do pomocy społecznej, lecz także do politycznych wyborów i decyzji ekonomicznych, współpracy osób i narodów. Ten aspekt kształtowania przyszłych pokoleń ma stanowić drogę przywracania pierwszeństwa ludzkiej osobie, której zagrażają systemy techniczno-gospodarcze. W nich centralne miejsce przyznaje się nie człowiekowi, lecz temu, co on wytwarza. Postawa, do jakiej wzywa Franciszek, nie może być postrzegana jako „automatyczny mechanizm”, ale jako wybór będący głosem serca wolnego człowieka. Do takich życiowych decyzji mają przygotować młodych ich pedagodzy i opiekunowie (kg (KAI/ACIPrensa) / Watykan, sg 2017).

W edukacyjno-wychowawczy proces zapobiegania kulturze wykluczenia papież włącza również ukształtowanie w człowieku kultury troskliwości. Obejmuje ona promowanie godności człowieka i należnych mu praw, wyrażających się między innymi w relacjach do bliźnich. Zwierzchnik Kościoła katolickiego podkreśla, że wychowywać do kultury troskliwości ma zarówno środowisko rodziny, szkoły, jak i Kościoła (Turkson 2021: 15). Troszczący się o znajdującego się w potrzebie człowieka ludzie niosą pomoc migrantom i uchodźcom, kobietom i dzieciom, chorym i starszym, ubogim i niewolnikom. Kresloną przez papieża wizję świata charakteryzuje takie postrzeganie ludzkości, która płynie jedną łodzią, a wskazującym jej drogę kompasem jest kultura troskliwości. Taki kompas zasad społecznych zapewniać może wzajemny szacunek, eliminowanie nierówności społecznych, respektowanie międzynarodowego prawa, skuteczna walka z ubóstwem, zapewnienie podstawowej opieki zdrowotnej, pokój na świecie oraz integralny rozwój ludzkości. Realizację wskazanej przez papieża propozycji ma ułatwić pomysł utworzenia „Globalnego Funduszu” na rzecz wyeliminowania głodu na świecie i umożliwienia rozwoju krajów ubogich. Fundusz ten miałyby stanowić pieniądze przeznaczane dotychczas na zbrojenia i szkolenia wojskowe. Podstawą wskazywanej przez papieża koncepcji przemiany świata jest fakt, że w ostatnim czasie ogranicza się w skali globalnej środki pieniężne przeznaczane na kształcenie; edukacja postrzegana jest bowiem jako

wydatki, a nie jako inwestycja w przyszłość. Zwiększane są natomiast budżety na cele militarne (Rajewski 2022).

Dopełnieniem nauczania papieża Franciszka o kulturze wykluczenia jest zainicjowany przez niego „Globalny Pakt Edukacyjny”, przez który podkreśla on rolę edukacji w walce z „kulturą indywidualizmu, obojętności, podziałów i wykluczenia” (Zajączkowska 2020). Pokonanie „pandemii kultury odrzucenia” winno zaowocować taką edukacją, która skutkować będzie: a) postawieniem w centrum każdego procesu edukacyjnego osoby ludzkiej – jest to sposób dostrzeżenia w człowieku jego wyjątkowości i piękna, pomagania w tworzeniu międzyosobowych relacji, przeciwdziałania kulturze wykluczenia (Franciszek 2020c: 187–188); b) wsłuchaniem się w głos dzieci – one bowiem, przez swoją niewinność, poruszają serca dorosłych, przynaglając ich do zastanawiania się nad podejmowanym działaniem na rzecz przyszłości planety (*Dzieci i papież...* 2023); c) większym włączeniem dziewczynek w edukację – aby przyczynić się do likwidowania przemocy, nierówności, niesprawiedliwości i złego traktowania kobiet dla tworzenia lepszych społeczeństw (KAI/pk 2024); d) uznaniem rodziny za pierwszy i nieodzowny czynnik wychowawczy – we wspólnocie małżeńskiej i rodzinnej realizuje się projekt budowania kultury spotkania oraz mostów między pokoleniami, aby przekazywać wartości, które kształtują człowieczeństwo (Franciszek 2021a); e) przekonaniem o konieczności wychowywania do gościnności i otwarcia na najbardziej potrzebujących – postawy te nie tylko należą do tradycji wspólnot i rodzin chrześcijańskich, lecz także wyrażają otwarcie się na dobro każdego człowieka, które jest sposobem pokonywania międzyludzkich podziałów (Franciszek 2020a: 14–15); f) wypracowaniem nowych sposobów rozumienia gospodarki, polityki, rozwoju i postępu, tak by zawsze pozostawały one w służbie człowieka – doprowadzi to do lepszego traktowania świata i ludzi, zwłaszcza odrzuconych; g) przekonaniem o konieczności troszczenia się wspólny dom – „Ziemia domaga się pracy i troski, uprawiania i chronienia. Nie możemy nadal wyciskać jej jak pomarańczy” (KAI/JH 2020). „Globalny Pakt Edukacyjny” ma na celu włączenie osób oraz instytucji odpowiedzialnych za wychowanie i edukację w proces tworzenia kultury miłosierdzia.

Zakończenie

Świat początku XXI wieku obfituje w wiele dóbr, jest pochłonięty rozkwitem nauki i techniki. Chociaż wkracza w erę sztucznej inteligencji, prowadzi badania nad genetyką i coraz bardziej eksploruje kosmos, to wciąż jeszcze zmagają się z wieloma problemami, wśród których wymienić należy m.in.: wojny, ryzyko międzynarodowych konfliktów z użyciem broni jądrowej, epidemie, stale pogarszający się stan środowiska naturalnego, obszary nędzy i głodu. Na obraz życia współczesnego człowieka składa się także to, że każdy człowiek ma prawo do życia, poczucia bezpieczeństwa, wykonywania pracy, posiadania własności, uczestnictwa w życiu publicznym, podejmowania nauki, ochrony zdrowia, uczestnictwa w życiu kulturalnym, wolności myśli, sumienia i wyznania. Niestety, pomimo obowiązującej Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka (dokumentu ONZ z 1948 roku), prawa te są często łamane. Wynikające z tego problemy dostrzega papież Franciszek i w swoim nauczaniu podkreśla, że w centrum ludzkich działań zawsze powinien być człowiek i jego dobro. Już rok po wybraniu go zwierzchnikiem Kościoła katolickiego mówiono o tak zwanym „efekcie Franciszka”, określano go jako papieża zatroskanego o „rany świata”, skupiającego się zwłaszcza na tych, którzy są zapomniani, niezrozumiani i odrzuceni (Sosnowski 2013; Cho Ilo 2023). W wielu jego wypowiedziach i nauczaniu pojawia się wyraźna zachęta do walki z kulturą odrzucenia. Sposobem tej walki ma być odpowiednia edukacja i wychowanie młodego pokolenia zmierzające do kultury miłosierdzia.

W niniejszym opracowaniu podjęto próbę przybliżenia grup społecznych objętych powszechnym wykluczeniem oraz wskazano nauczanie papieża jako zamysł i receptę na walkę ze społecznym wykluczeniem. Autorytet Franciszka oraz jego dobra współpraca z mediami mogą się przyczynić do tego, aby głoszona nauka przenikała do struktur rządzących państwami, a także do serc wielu ludzi, którzy w pogoni za własnym szczęściem często nie dostrzegają rozprzestrzeniającej się kultury wykluczenia. W artykule podjęto próbę wskazania szczególnego adresata papieskiego przesłania, jakim jest każdy wychowawca i nauczyciel, rodzice i opiekunowie, jakim powinna być współczesna szkoła i instytucje odpowiedzialne za wychowanie przyszłych pokoleń. Tylko ludzie młodzi – tłumaczy

papież – przekonani do potrzeby wdrażania kultury miłosierdzia, będą mogli w przyszłości, poprzez swoje wybory i decyzje, zmieniać otaczającą ich rzeczywistość. Od nich zależeć będzie bowiem przekazywanie światu nabytych wartości.

W myśl nauczania Franciszka ludzie powinni odwrócić kolejność priorytetów i zamiast bogactwa materialnego postawić w centrum człowieka. Inwestowanie w zbrojenia zamienić na inwestowanie w edukację. W miejsce konsumpcjonizmu i szerzącego się egoizmu postawić solidarność i sprawiedliwy podział dóbr. Zamiast promować tylko młodość, zdrowie i wygodę – zatroszczyć się o starszych i chorych. Tam, gdzie głównie mężczyźni rządzą światem, dać większe szanse kobietom – zadbać o ich dostęp do edukacji od najmłodszych lat, przekazać ich wrażliwym sercom miejsca w rządach i organizacjach międzynarodowych. Zamiast niszczyć przyrodę – chronić ją i mądrze oraz odpowiedzialnie czerpać z jej zasobów.

Lepszy świat – bez wykluczenia, które powodują wojny, wyzysk i bieda – jest możliwy. W myśl przesłania papieża Franciszka o potrzebie angażowania się w edukację i wychowanie należy zapraszać młodych ludzi do tego, aby stawali się „siewcami nadziei” w życiu nie tylko swoich przyjaciół, lecz także wszystkich potrzebujących pomocy. Wysiłek ten podejmowany jest najpierw na drodze poznawania kultury miłosierdzia, w której respektowane są prawa każdego człowieka.

Bibliografia

- Bartnik C.S. (1989). *Z teologii kultury*, „Ateneum Kapłańskie”, nr 3, s. 354–365.
- Dyczewski L. (2005). *Grupy marginalne*, [w:] L. Dyczewski (red.), *Kultura grup mniejszościowych i marginalnych*, Lublin: Wydawnictwo KUL, s. 29–48.
- Franciszek (2013a). *Ahortacja apostolska „Evangelii gaudium” o głoszeniu Ewangelii we współczesnym świecie*, Kraków: Wydawnictwo M.
- Franciszek (2013b). *Nikogo nie wolno odrzucać*, „L'Osservatore Romano”, nr 8–9, s. 6–7.
- Franciszek (2013c). *Skażeni przez kulturę odrzucenia*, „L'Osservatore Romano”, nr 8–9, s. 48–49.
- Franciszek (2014a). *Już nie niewolnicy, lecz bracia. Orędzie na Światowy Dzień Pokoju 2015 r.*, „L'Osservatore Romano”, nr 12, s. 4–8.

- Franciszek (2014b). *Od kultury wykluczenia do kultury spotkania*, „L'Osservatore Romano”, nr 3–4, s. 40–41.
- Franciszek (2015a). *Encyklika „Laudato si” poświęcona trosce o wspólny dom*, Poznań: Pallottinum.
- Franciszek (2019a). *Kultura nadziei*, „L'Osservatore Romano”, nr 11, s. 36–37.
- Franciszek (2019b). *Migranci są symbolem wszystkich odrzuconych*, „L'Osservatore Romano”, nr 9, s. 24–25.
- Franciszek (2019c). *Ufność nieszczęśliwych nigdy ich nie zawiedzie. Orędzie na III Światowy Dzień Ubogich*, „L'Osservatore Romano”, nr 7–8, s. 9–12.
- Franciszek (2020a). *Bóg przekazuje swoje przestania za pośrednictwem małych i ubogich*, „L'Osservatore Romano”, nr 2–3, s. 14–15.
- Franciszek (2020b). *Edukacja prowadzi osoby do światła*, „L'Osservatore Romano”, nr 4, s. 9–10.
- Franciszek (2020c). *Encyklika „Fratelli tutti” o braterstwie i przyjaźni społecznej*, Poznań: Pallottinum.
- Franciszek (2020d). *Posynodalna adhortacja apostolska „Querida Amazonia”*, Kraków: Wydawnictwo M.
- Franciszek (2020e). *Sekret szczęśliwego życia*, „L'Osservatore Romano”, nr 7–8, s. 21–22.
- Franciszek (2020f). *Trzeba szukać Jezusa w ubogim*, „L'Osservatore Romano”, nr 5, s. 40–41.
- Franciszek (2023a). *Na sądzie ostatecznym będziemy sądzeni z miłości*, „L'Osservatore Romano”, nr 12, s. 39–40.
- Franciszek (2023b). *Niech Morze Śródziemne znów stanie się laboratorium pokoju*, „L'Osservatore Romano”, nr 10, s. 17–23.
- Franciszek (2023c). *Orędzie na 7. Światowy Dzień Ubogich (19 listopada 2023 r.). W każdym ubogim jest obecny Chrystus*, „L'Osservatore Romano”, nr 7, s. 6–10.
- Jan Paweł II (1996). *Posynodalna adhortacja apostolska „Vita consecrata” o życiu konsekrowanym i jego misji w Kościele i świecie*, Poznań: Pallottinum.
- Kornas-Biela D. (2017). *Miłosierdzie jako wartość wychowawcza. Perspektywa pedagogiki chrześcijańskiej*, „Rozprawy Społeczne”, nr 1, s. 5–15.
- Kozubek M.T. (2020). *Inkluzja w ujęciu papieża Franciszka inspiracją dla edukacji włączającej*, „Rozprawy Społeczne”, nr 4, s. 17–33.
- Majka J. (1989). *Kościół – kultura – kultury*, „Ateneum Kapłańskie”, nr 3, s. 341–353.
- Marlewski J. (1986). *Kultura jest walką o podmiotowość człowieka. Refleksje o nauczaniu społecznym Jana Pawła II w dziedzinie kultury*, „Życie Katolickie”, nr 10, s. 41–48.
- Nęcek R. (2016). *Edukacja medialna w nauczaniu społecznym papieża Franciszka*, Kraków: Wydawnictwo Salwator.
- Nęcek R. (2021). *Kultura spotkania podstawą komunikacji międzyludzkiej. Na kanwie encykliki społecznej „Fratelli tutti” papieża Franciszka*,

- „Społeczeństwo. Studia, prace badawcze i dokumenty z zakresu nauki społecznej Kościoła”, nr 1, s. 47–57.
- Rabiej S. (2017). *Krytyka „kultury wykluczenia” w nauczaniu papieża Franciszka*, [w:] M. Humeniuk, I. Paszenda (red.), *Między ekskluzją a inkluzją w edukacji religijnej*, Wrocław: Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 64–76.
- Turkson P.K.A. (2021). *O orędziu na Światowy Dzień Pokoju. Kompas wskazujący wspólny kurs*, „L'Osservatore Romano”, nr 1, s. 14–15.
- Witkowski L. (2005). *O paradoksach marginalizacji*, [w:] K. Marzec-Holka (red.), *Marginalizacja w problematyce pedagogiki społecznej i praktyce pracy socjalnej*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, s. 17–31.
- Wojtyła K. (1979). *Chrześcijanin a kultura*, [w:] K. Wojtyła (red.), *Aby Chrystus się nami posługiwał*, Kraków: Znak, s. 457–461.

Netografia

- Bronk K. (2019). *Papież: rodzice chorych dzieci nie potrzebują aborcji, ale pomocy*, <https://www.vaticannews.va/pl/papiez/news/2019-05/papiez-aborcja-eugeniczna.html> [dostęp: 12.09.2024].
- Cho Ilo S. (2023). *Papież Franciszek jak prorok przebudowuje współczesny katolicyzm*, przeł. P. Olivier, <https://www.onet.pl/informacje/magazynekontakt/papiez-franciszek-jak-prorok-przebudowuje-wspolczesny-katolicyzm/zlnb27z,30bc1058> [dostęp: 12.09.2024].
- Discorso del Santo Padre Francesco al partecipanti al Congresso mondiale promosso dalla Congregazione per l'Educazione Cattolica (degli Istituti di Studi)* (2015), https://www.vatican.va/content/francesco/it/speeches/2015/november/documents/papa-francesco_20151121_congresso-educazione-cattolica.html [dostęp: 12.09.2024].
- DoRzeczy.pl (2020). *Franciszek: Nauka społeczna Kościoła to kultura troskliwości*, <https://dorzeczy.pl/religia/165466/franciszek-nauka-spoleczna-kosciola-to-kultura-troskliwosci.html> [dostęp: 12.09.2024].
- Dzieci i papież Franciszek: spotkanie, dialog, święto pokoju i troski o stworzenie* (2023), <https://www.santegidio.org/pageID/30284/langID/pl/itemID/55341/Dzieci-i-papie%C5%BC-Franciszek-spotkanie-dialog-%C5%9Bwi%C4%99to-pokoju-i-troski-o-stworzenie.html> [dostęp: 12.04.2024].
- Franciszek (2015b), *Współczesne formy niewolnictwa. Przemówienie do uczestników sesji plenarnej Papieskiej Akademii Nauk Społecznych*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/franciszek_i/przemowienia/pans_18042015.html [dostęp: 12.09.2024].

- Franciszek (2018a), *Nauczanie Jezusa na temat kobiety zmienia historię*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/franciszek_i/homilie/swmar-ta_15062018 [dostęp: 12.09.2024]
- Franciszek (2018b). *Nie można pozbawić życia, żeby rozwiązać problem. Audycja generalna 10 października 2018 r.*, https://www.vatican.va/content/francesco/pl/audiences/2018/documents/papa-francesco_20181010_udienza-generale.html [dostęp: 12.09.2024].
- Franciszek (2018c). *Solidarność jest jedyną odpowiedzią*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/franciszek_i/homilie/migranci_06072018 [dostęp: 12.04.2024].
- Franciszek (2020g). *Starość nie jest chorobą. Przemówienie do uczestników międzynarodowego kongresu poświęconego duszpasterstwu osób w podeszłym wieku, 31.01.2020*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/franciszek_i/przemowienia/starsi_31012020.html [dostęp: 12.09.2024].
- Franciszek (2021a). *List do małżonków na Rok „Rodzina Amoris Laetitia”*, <https://www.vaticannews.va/pl/papiez/news/2021-12/list-papieza-franciszka-do-malzonkow-tekst.html> [dostęp: 12.09.2024].
- Franciszek (2021b). *Papież opowiada dziennikarzom o podróży do Iraku*, <https://www.vaticannews.va/pl/papiez/news/2021-03/papiez-opowiada-dziennikarzom-o-podrozy-do-iraku.html> [dostęp: 12.09.2024]
- IAR (2013). *Papież Franciszek przeciwko aborcji i eutanazji*, <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/733695,papiez-franciszek-przeciwko-aborcji-i-eutanazji.html> [dostęp: 5.04.2024].
- KAI/JH (2020). *Troska o ziemię jest prawem człowieka. Franciszek w TED*, <https://wiesz.pl/2020/10/13/troska-o-ziemie-jest-prawem-czlowieka-franciszek-w-ted/> [dostęp:19.04.2024].
- KAI/pk (2024). *Papież Franciszek apeluje o docenienie roli kobiet: są współpracowniczkami Stwórcy w służbie życiu*, <https://deon.pl/kosciol/papiez-franciszek-apeluje-o-docenienie-roli-kobiet-sa-wspolpracowniczkami-stworcy-w-sluzbie-zyciu,2760845> [dostęp: 12.04.2024].
- KAI/Radio Watykańskie (2015). *Starsi to ofiary kultury odrzucenia*, <https://www.gosc.pl/doc/2555377.Starsi-to-ofiary-kultury-odrzucenia> [dostęp: 12.09.2024].
- kg (KAI/ACIPrensa) /Watykan, sg (2017). *Franciszek: mógłbym być wśród „odrzuczonych”*, <http://idziemy.pl/kosciol/franciszek-moglby-byc-wsrod-odrzuczonych-> [dostęp: 12.09.2024].
- Olczyk S. (2023). *Wychowanie młodzieży w nauczaniu Jorge Mario Bergoglio – papieża Franciszka*, <https://repozytorium.kul.pl/server/api/core/bitstreams/1af5da7d-4566-4840-870d-5406a97a6f3d/content> [dostęp: 12.09.2024].
- Ołdakowski K. (2020). *Papież: potrzebna jest różnorodność i solidarność w harmonii*, <https://www.vaticannews.va/pl/papiez/news/2020-09/papiez-audycja-2-wrzesnia.html> [dostęp: 12.09.2024].

- PAP (2021). *Papież: Przemoc wobec kobiet to nikczemność i upadek całej ludzkości*, <https://www.gosc.pl/doc/6714324.Papiez-Przemoc-wobec-kobiet-to-nikczemnosci-i-upadek-calej> [dostęp: 12.09.2024].
- pch24.pl/KAI (2017). *Papież Franciszek o handlu w niedzielę: to niewolnictwo!*, <https://medianarodowe.com/2017/12/17/papiez-franciszek-o-handlu-niedziele-niewolnictwo/> [dostęp: 12.09.2024].
- Radio Watykańskie (2016). *Papież w szpitalu: kulturę odrzucenia zastąpmy kulturą przyjęcia*, <https://zakony-zenskie.pl/papiez-w-szpitalu-kulture-odrzucenia-zastapmy-kultura-przyjecia/> [dostęp: 12.09.2024].
- Rajewski B. (2022). *Kultura troskliwości 2022*, <https://deon.pl/wiara/kultura-troskliwosci-2022-,1777766> [dostęp: 12.09.2024].
- Sosnowski J. (2013). *Efekt Franciszka*, <https://deon.pl/wiara/wiara-i-spolenczenstwo/efekt-franciszka,253752> [dostęp: 12.09.2024].
- sw/jo/je (2013). *Papież: najslabsi padają ofiarami dominującej „kultury odrzucenia”*, https://www.money.pl/archiwum/wiadomosci_agencyjne/pap/artykul/papiez;najslabsi;padaja;ofiarami;dominujacej;kultury;odrzucenia,224,0,1437664.html [dostęp: 12.09.2024].
- Vatican News (2022). *Papież: to życie jest prawem, a nie śmierć*, <https://www.vaticannews.va/pl/papiez/news/2022-03/papiez-to-zycie-jest-prawem-a-nie-smierc.html> [dostęp: 12.09.2024].
- Wysocka S. (2023). *Papież: odmawianie ludziom starszym lekarstw, by zaoszczędzić, to ukryta eutanazja*, <https://m.przemysl.niedziela.pl/artykul/90684/Papiez-odmawianie-ludziom-starszym> [dostęp: 5.04.2024].
- Zajączkowska B. (2019). *Franciszek: dyskryminacja niepełnosprawnych grzechem społecznym*, <https://www.vaticannews.va/pl/papiez/news/2019-12/list-niepelnosprawni-franciszek.html> [dostęp: 12.09.2024].
- Zajączkowska B. (2020). *Franciszek inicjuje Globalny Pakt Edukacyjny*, <https://www.vaticannews.va/pl/papiez/news/2020-10/globalny-pakt-edukacyjny.html> [dostęp: 12.09.2024].

ADRES DO KORESPONDENCJI:

Ks. dr hab. Paweł Maciaszek
 Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie
 Wydział Nauk Społecznych
 e-mail: p.maciaszek@ujd.edu.pl